

Czibere Ibolya

A szegénység értelmezésének szociológiai keretei: paradigmák egymással szemben

1. A szegénység strukturalista magyarázatai – funkcionális és konfliktusok

A szegénység értelmezése kapcsán – funkcionális megközelítésben – a legtöbbet hivatkozott szerzőpáros, Davis és Moor (1997), a társadalmi rétegződésről kialakított nagyhatású elméletük középpontjába a társadalmi egyenlőtlenségek fajtáit és az azokat kialakító tényezőket állították. Kifejtették, hogy minden társadalom egyben egy funkcionáló mechanizmus is, amelynek a működtetéséhez a saját tagjait el kell tudnia osztani az egyes társadalmi pozíciókban, másrészt ösztönözni is kell tudnia őket arra, hogy teljesítsék az adott pozíciókhoz kötődő feladataikat. Mindezekhez a társadalomnak rendelkeznie kell olyan „jutalmakkal”¹, amelyeket ösztönzőként felhasználhat, és olyan módszerekkel, amelyekkel ezeket a jutalmakat a különböző pozíciók között differenciáltan eloszthatja. „Általánosságban a legjobb jutalmat azok a pozíciók vonják maguk után, vagyis azok foglalják el a legmagasabb rangsorbeli helyet, amelyek a) a legfontosabbak a társadalom számára, és b) a legnagyobb képzettséget vagy tehetséget követelik” (Davis–Moore 1997: 13). Mivel minden társadalom kénytelen megkülönböztetni a saját tagjait a presztízs és a megbecsülés terén, ezért egy bizonyos mértékig intézményesített egyenlőtlenséggel kell rendelkezniük. Ebből a logikából következően a szegénység forrásaivá (mint az alacsony jövedelem és presztízs) azon pozíciók válnak, amelyek a társadalom számára alig-alig fontosak, illetve „azok lesznek szegények, akik semmilyen egyedi képességgel és készséggel nem rendelkezvén, csak olyan pozíciók betöltésére alkalmasak, amelyeket bárki el tudna látni” (Spéder 2002: 20). A legkevésbé fontos és a legkönnyebben betölthető pozíciók a hierarchia alján találhatók, és egyben ezek betöltéséért jár a legkevesebb jutalom is, vagyis az elmélet szerint szegények azok lesznek, akik csak a több tudást, idő- és energia-befektetést nem igénylő pozíciókat képesek betölteni. A szegénység oka tehát nem más, mint az alacsony szintű pozícióhoz kapcsolódó alacsony presztízs és alacsony jutalom. A funkcionális paradigmához

1 Jutalomként említik a szerzők (1) azokat a dolgokat, amelyek hozzájárulnak a létfenntartáshoz és az alapvető jóléthez, (2) amelyek elősegítik a szórakozást és a kikapcsolódást (3) amelyek az önbecsülést és az önkitaljesztést segítik.

kapcsolódóan a későbbiekben kibontakozó „underclass-vita” keretében megjelenő *undeserving poor* („érdemtelen szegénység”) gondolata nyomán Herbert J. Gans (1992) tanulmányában arra a kérdésre ad választ, hogy „mire szolgálnak az érdemtelen szegények?”. Ebben kifejti, hogy a szegénység a társadalomban betöltött negatív és pozitív funkcióin keresztül is tanulmányozható és értelmezhető, egyben cáfolja azokat a nézeteket, amelyek szerint „(...) a szegénység javarészt a szegények erkölcsi és intellektuális fogyatékoságaiban gyökerezik” (Gans 1992). A szegénység negatív funkciói körébe sorolja a szegények által elkövetett törvénytörést cselekedeteket, pl. az utcai bűnözés formáit, valamint azokat a viselkedéseket, amelyek nem követik a középosztályi normákat: „Csak néhány példa: vannak, akik nem vállalnak munkát, fiatalokként – ráadásul a házasság kötelékén kívül – szülnek gyereket, segélyből élnek, drog- vagy alkoholfüggővé válnak. Mindezen viselkedésmódokat olybá tekintem, mint amelyek szegénység-függők, hiszen valamennyiük (akár jelen helyzetüket, akár történeti alakulásukat nézve) a szegénységhez kötődik, s csak ritkán találhatók meg (ha egyáltalán vannak) nyomaik a nem szegény osztályok körében. Akár azt is mondhatnók: a szegénység megnyilvánulásai” (Gans 1992: 1).

Gans elemzésében 15 pozitív hatású funkciót vagy funkció–együttest is bemutat, melyeknek a jobb módúak körében érdemtelennek minősített szegények megfelelnek. Ezen funkciók² leírásával bizonyítja, hogy olyan kettősségről van

2 A következő funkciókat említi Gans: (1) az érdemtelen szegények alkotják a munkaerő tartalékseregét, amely azért fontos, mert általuk elég magasán lehet tartani a munkanélküliségi arányokat ahhoz, hogy a bérek alacsonyak maradhassanak. (2) Mivel nincs megfelelő képzettségük, azt gondolják róluk, hogy megfelelő habitusokkal (pl. munkaerkölcs) sem rendelkeznek, így eleve nem kínálnak számukra munkaalkalmat, vagyis kizárják őket a munka piacáról. Ennek köszönhetően nem jelennek meg a munkanélküli-statisztikákban, így „szébbek” a mutatók, helyüket pedig pl. bevándorlókkal lehet feltölteni, akik rosszabb körülmények között és alacsonyabb bérért is hajlandók dolgozni. (3) Segítenek kielégíteni az illegális javak iránti igényeket, pl. a kábítószer-kereskedelmen keresztül, javarészen elsősorban a jobb módúak irányába. (4) Munkaalkalmakat teremtenek a középosztály számára, mint pl. a szociális munkásoknak, pszichológusoknak, trénereknek, rendőröknek, bírónak, börtönőröknek, sőt, ahogy Gans fogalmaz, még a magunkfajta társadalomtudósoknak is, akik kutatásokat végeznek körükben. (5) Általuk könnyen fenntartható az intézményi status quo is, hiszen mellőzhetővé válnak bizonyos fejlesztések, mint a szegények „taníthatatlan gyerekei” számára fenntartott iskolák, a szociális lakásépítés vagy segélyezés jobbítása, hiszen ezen rendszerek kudarcát mindig meg tudják magyarázni azzal, hogy az érintettek pl. nem tartják megfelelően karban a lakásaikat vagy nem hajlandók kereső tevékenységet végezni. (6) Morális éthoszt adnak az osztálytagozódásnak azzal, hogy ha a legalul lévők érdemtelenek, a fölöttük lévők mindnyájan érdemesek. Ez pedig nem más, mint az osztályhierarchia legitimizálása. (7) A társadalmi normák fenntartásában is fontos szerepet játszik az érdemtelen szegénység. Azok, akik megfelelnek az általános normáknak, fel tudják használni őket arra, hogy „explicit formában kiálljanak e normák mellett és ki-harcolják azok társadalmi megerősítését”, vagyis, hogy érvényben maradjanak a középosztályi erkölcsiség tanai. (8) Az érdemtelen szegényekre a bűnbak szerepét is rá lehet terhelni és konfliktusok esetén a „cél-tábla” funkcióját is be lehet velük tölteni, ennek közvetett haszonélvezője a politikai elit. (9) A médiumokban, elsősorban a televíziós műsorokban kimeríthetetlen témát

szó, amelyben egyrészt a szegénység a funkcionális differenciálódás következménye, másrészt a szegénység léte jelentősen hozzájárul a fennálló társadalmi rend működéséhez és legitimizációjához.

Témánk szempontjából a funkcionális elméletek mellett jelentős szerep jut a marxi szociológiára visszavezethető *konfliktuselméleteknek* is, melyek az előzőektől eltérően elsősorban azt a gondolatot állítják középpontba, hogy a világban zajló folyamatokat versengő és egymásnak ellentmondó érdekek jellemzik, ebből kifolyólag a társadalom nem a harmónia, hanem a konfliktus terepe. Wright (1999) elméletének lényegi mondandója, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek a kizsákmányolás és elnyomás kettősségére épülve jönnek létre és maradnak fenn, ebből következően a szegénység a kizsákmányolás közvetlen következménye. Ebben az összefüggésben azok a kizsákmányoltak válnak szegénnyé, akik nem rendelkeznek termelési tulajdonnal, vagyis a termelés eszközei fölött semmilyen befolyást nem gyakorolnak. Wright ebből arra következtet, hogy a szegénység a hatalmon lévők és a marginális társadalmi csoportok szembenállásának közvetlen eredménye.

A két elmélet közötti alapvető különbség az eltérően értelmezett szegénységi okokban rejlik: a funkcionalista elmélet ennek forrásait a magasan képzett személyek korlátozott számában és a társadalmakban megjelenő pozíciók eltérő fontosságában jelöli meg, míg a konfliktuselméletek a kizsákmányolás létrehozására vezetnek vissza az egyenlőtlenségek kialakulását és a szegénységet. Közös metaszintjük viszont, hogy egyrészt mindkét elmélet a strukturális viszonyok következményeiként fogja fel a szegénységet, másrészt, hogy mindkettő a munkaerőpiaci pozíciók és a foglalkozási viszonyok irányából közelít, és egyik sem lép ki a formális munka és tőke világából (Spéder 2002). Peter Townsend (1991) a funkcionalizmussal kapcsolatban megfogalmazott kritikája szerint ahhoz, hogy az elméletet bizonyítani lehessen, operacionalizálni kellene, ami rendkívül nehéz, mert „(...) itt sem vesznek tudomást a kollektív alkukról, a politikai akciókról és arról, hogy az érdekcsoportok és osztályok források fölötti uralma

kínálnak a gyilkosságokon és egyéb bűncselekményeken „csemegéző, véget nem érő televíziós riportoknak”, melyeknek főszereplői többnyire a szegények. (10) Kliensként rendelkezésére állnak azoknak, akik a szegény néposztály jótéteményesei szerepében tetszelegnek és egyházként, vallási szervezatként, politikai pártként hasznot remélnék ebből. (11) A baloldal létét részben az határozza meg, hogy a szegények ügyeit képviseli és harcol az érdemtelen bélyege ellen. (12) Mivel az érdemtelen szegények nem képviselnek politikai erőt, a jobboldal könnyűszerrel felhasználja őket. (13) Az érdemtelen szegények ürügyül szolgálhatnak a jóléti állammal szembeni kritikai fellépésre is. (14) Az ország politikai konfliktusainak is bűnbakjaivá tehetők, sőt a baloldali vagy liberális jelöltek folyamatosan támadhatók azzal, hogy érdemtelen szegények pártját fogják, megkérdőjelezve ezzel politikai szerepekre való alkalmasságukat. (15) A szegények lepusztult lakókörnyezeteit fel lehet használni arra, hogy odatelepítsék azokat az intézményeket, amelyeket a jobb módúak környezete nem fogad be, pl. a hajléktalanszállókat, elvonóintézeteket, szeméttelpeket, sőt, a rendőrség a drogterjesztésnek is ebben a körzetben fog „szelepet” biztosítani.

eltérő” (Townsend 1991: 191). Kritikájának másik hangsúlya a motiváció kérdésére épül. Az elmélet szerint az embereket nagyobb anyagi jutalmazással és elérhető magasabb presztízzsel kell ösztönözni arra, hogy bizonyos pozíciókat megszerezzenek. P. Townsend viszont azt állítja, hogy az elmélet figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a motiváció a kulturális környezettől is függ, így valószínűsíthető, hogy az anyagi jutalmazás vágya nem mindenütt ugyanolyan erős, mint amilyennek azt az elmélet leírja. Szociológiailag és politikailag „kényelmes” elméletnek tekinti a funkcionalizmust, mert „a jutalmak egyenlőtlenségére vonatkozó információk eltitkolása, s még inkább az erre vonatkozó túláltalánosított, kétértelmű, vagy erősen megválogatott információk zártkörű terjesztése egyike azon módszereknek, amelyek segítségével a társadalmi elitek az egyenlőtlenségek potenciális robbanó erejét fékezik” (Townsend 1991: 191). Mindenesetre a szegénység és gazdagság konstellációja két olyan nagyhatású séma, melyek segítségével az emberek képesek értelmezni és érteni a különböző előnyök és hátrányok egyenlőtlen eloszlásának tényét a társadalomban (Csepe-li–Kolosi–Neményi–Örkény 1992). A tradicionális társadalmakban e kettősség értelmezése sorsszerű volt, „társadalmi okok hatását feltételező sémáktól függött”. A modern társadalomban viszont, ahol jelentősen megnőtt az egyéni teljesítmény szerepe, egyre inkább az egyéni szabadság és az egyéni felelősség kérdése került középpontba, így az egyéntől függő okok is belevegyültek annak magyarázatába, hogy ki hogyan és miért kerülhet előnyösebb vagy hátrányosabb társadalmi pozíciókba.

2. A szegénység kultúrája, az underclass és a társadalmi kirekesztettség

2.1 A szegénység kultúrája

P. Townsend értelmezésében „a szegénység szubkultúrájának fogalmát egy sor etnológiai, szociológiai és eugenikai kutatásból párolták le” (Townsend 1991: 186). Modern formájában a nemzetközi szakirodalomban Oscar Lewis (1988) munkájában jelenik meg, aki szerint a társadalom legszegényebb csoportjai a többségtől elkülönülő, és általában önmagát újratermelő szubtársadalmat vagy szubkultúrát hoznak létre. Ennek a szubkultúrának rendkívül fontos szerep jut, hiszen megformáz egy életmódot, majd azt tovább is örökíti a következő generációkra. E a felfogásban a szegénység a reá jellemző általános hiányállapoton, gazdasági lecsúszottságon és a rendezetlen körülményeken túl egy olyan életmódot is jelent, amelynek konkrét értelme, funkciója, szerkezete és védelmi rendszere is van, mindez pedig egyetlen célt szolgál: a szegénységi helyzet túlélését. Egészen pontosan a következőket állítja: a szegénység kultúrája különböző történelmi helyzetekben is létrejöhet, de úgy véli, mégis inkább azokban a társadalmakban fejlődik ki és virágzik, ahol a következő feltételek teljesülnek: „1. pénzgazdálkodás, bér munka és profittermelés; 2. tartósan magas munkanélküliség és a szakképzetlen munkaerő alacsony foglalkoztatottsága; 3. alacsony

bérek; 4. mind az öntevékeny, mind a kormány által kezdeményezett társadalmi, politikai és gazdasági szervezetek hiánya az alacsony jövedelmű népesség körében; 5. a kétoldalú rokonsági rendszerek elterjedése az egyoldalúakkal szemben; 6. a domináns osztály olyan értékrendje, amely nagy jelentőséget tulajdonít az anyagi javaknak és a vagyonnak, a felfelé irányuló mobilitásnak, a takarékos-ságnak, és amely a kedvezőtlen gazdasági helyzet okát a személyes meg nem felelésben és az alacsonyabbrendűségben látja. Az az életmód, amely ilyen körülmények között kialakul egyes szegények körében, a szegénység kultúrája” (Lewis 1988: 95). Mindezeket túl a szegénységi kultúra Lewis szerint egyfajta alkalmazkodás és válasz is a szegények marginális helyzetére. Segíti őket abban, hogy megbirkózzanak a kétségbeesés és a reménytelenség érzésével akkor, amikor kiderül, hogy a többségi társadalom értékei és céljai szerint nem képesek sikereket elérni. A szubkultúra hosszú időn keresztül képes fennmaradni. Ennek kettős oka van: egyrészt magának a többségi társadalomnak a struktúrája és az a nyomás, amelyet a többségi társadalom gyakorol a tagjaira, másrészt a szubkultúra kifejleszti azokat a mechanizmusokat, amelyek tovább is éltetik. Ez utóbbinak legfőbb oka az a folyamat, amely a szubkultúrában felnövekvő gyerekek világnézetével, aspirációival és személyiségével történik. Mindezek miatt gondolja Lewis, hogy csupán a gazdasági feltételek javítása nem vonja maga után a szegénység kultúrájának felszámolódását. Megszűnését egy hosszú folyamatként kell felfogni, amelyhez nem elegendő egyetlen generáció, ezért felfogásában „könnyebb megszüntetni a szegénységet, mint a szegénység kultúráját”. Lewis igyekezett bebizonyítani, hogy a szegények életmódja számtalan értéket hordoz, amely nem alacsonyabb rendű, csupán más, mint a nem szegényeké. A '80-as években ezek a gondolatok újra felszínre kerültek az ún. *underclass* vitában, igaz, más hangsúlyokkal és erőteljesebb strukturális beágyazottsággal.

2.2 Underclass – az érdemtelenység bélyege

Az *underclass* fogalmát Myrdal teremtette meg azoknak az egyéneknek és családoknak a leírására vagy jellemzésére, amelyek szélsőséges helyzetbe, teljes gazdasági marginalitásba szorultak, illetve, amelyeket abba szorítottak. Ezt a fogalmat az USA-ban a '80-as évek óta használják, amerikai értelmezésben egyfajta városi gettó-szegénységet értenek alatta, ugyanakkor a szegénység európai szakirodalmában rendkívül vitatott fogalomná vált. Az *underclass* meghatározását tematizáló szerzők egyetértenek abban, hogy azok sorolhatók ebbe a csoportba, akik minden más osztály és réteg alatt helyezkednek el, alacsony képzettségűek vagy iskolázatlanok, megszerzett jövedelmeik alapján szegények. Wilsont idézve Spéder taxatív fel is sorolja azokat a csoportokat, amelyek tagjait az *underclass*ba tartozónak véli: „(...) tartósan és szinte kizárólag szociális segélyből élő szegények; a munkahellyel nem rendelkező és iskolába nem járó, továbbá iskolából kizárt fiatalok; a reményvesztett, munkát nem kereső, a munkanél-

külségi biztosítási rendszerből kiesett, aktív korú férfi munkanélküliek; a tartós, formális munkahellyel nem rendelkező, illegális tevékenységekből jövedelmet szerzők; a gyermeküket házas- vagy élettárs nélkül, egyedül nevelő, korábban munkahellyel nem rendelkező anyák; a súlyos szenvedélybetegek (alkoholisták, kábítószerfüggők); bandában élő, agresszív fiatalok; a bűnözők, a hajléktalanok, stb.” (Spéder 2002: 30). Ők azok, akik kívül rekedtek a hagyományos rétegződési rendszeren, és akiknek semmilyen kapcsolatuk nincs (sem gazdasági, sem társadalmi) a nem szegény többséggel. Ők az osztály alatti réteg. Az amerikai irodalomban e fogalmat két, egymástól jól elkülöníthető megközelítésben tárgyalják. Mindennek az alapja (Silver 1996), hogy a politikai jobboldal a maga hasznára fordította, a média pedig a megbélyegző, stigmatizáló gyakorlatára alkalmazta, így vált egy ideológiailag terhelt, moralizáló fogalommal. A liberálisok a társadalmi struktúra irányából közelítik meg a fogalmat. A tartósan munka nélkül lévők számára társadalmi segítyezést javasolnak, elkerülendő a társadalmi-térbeli szegregálódás káros hatásait. A konzervatívok a viselkedés irányából közelítenek, kijelentve, hogy az underclassba tartozókra a szegények többségétől eltérő (deviáns) viselkedési minta jellemző, amely nem más, mint a szegénység kultúrája, és amely egyben szegénységük egyik oka is. Ezt példázza Charles Murrayt idézve Domanski (2001) véleménye is, aki kiemeli, hogy a szegények olyan áldozatoknak tekinthetők, „akik apa nélküli otthonokban nőttek fel, és egy olyan ellenkultúrára szocializálódtak, amelyben az oktatásnak és a munkának alacsony a presztízse, és ez már eleve arra programozza be őket, hogy kudarcot valljanak” (Domanski 2001: 40). A konzervatívok további okként jelölik szegénységük kialakulásában a szociális ellátórendszert, amely véleményük szerint a segítyezés rendszerén keresztül leszoktatja az embereket a munkáról. „A szegény emberre vonatkozó szabályokat gyakorlatilag megváltoztattuk. Tömören összefoglalva ezt mondtuk: 'Nem a te hibád, hogy szegény vagy. Ha az iskolában nem tanulsz, ez azért van, mert az oktatási rendszer károdra elfogult. Ha bünt követsz el, ezt a kedvezőtlen környezet okozza...'. Miután pedig mindenkit felmentettünk a felelősség alól, kijelentettük: '...megélsz, majd anélkül, hogy oly módon vennél részt a társadalomban, ahogyan azt szüleid tették'” (Domanski, idézve Murrayt 2001: 42). A kulturális elméletek sajátos gondolkodásmódjuknak megfelelően feltételezik, hogy a szegények kultúrája egyfajta deviáns kultúra, ez az oka annak, hogy az egyének és családjaik bezáródtak a szegénységbe. Mint ahogyan Murray is kifejtette, ezek patológiás családok, amelyek a társadalom segítőkészségének, jó szándékának „köszönhetik” létüket, hiszen a jóléti rendszer támogatásai reprodukálják az underclass. Véleménye szerint a szegénységben élők körében figyelhető meg a házasság intézményének hanyatlása is, mert a nem házas férfiak nem kellő fegyelmezettségük miatt nem vonzó házassági partnerei a nőknek, vagyis a férfiak állástalanságuk miatt nem tudnák eltartani leendő családjaikat. Míg Murray (és a kulturális magyarázatok

hívei) a szegények attitűdjeiben és viselkedéseiben keresik a kirekesztettség okait, az új szegénység strukturalista megközelítésének hívei elsősorban a kapitalizmus súlyos szervezeti–működési hibájának tulajdonítják a szegénységet. Szerintük a szegények osztálya annyira heterogén és változó besorolási kategória, hogy nem lehet és nincs is saját kultúrája és önálló identitása sem.

A magyarországi fogalomhasználatra a rendkívüli visszafogottság és a fogalom újra-, ill. átértelmezése jellemző. Közvetlenül a rendszerváltás után Ferge Zsuzsa *Az átmenet társadalma* (1995) című tanulmányában tette fel először a kérdést, hogy kialakulhat-e nálunk egy olyan nyomorban és kiszolgáltatottságban élő társadalmi csoport, amely „veszélyes és veszélyeztető”, és amely az USA-ban már markánsan jelen volt. Véleménye szerint ezzel kapcsolatban csupán „bizonytalan és óvatos sejtések” fogalmazhatók meg, mert az amerikai underclass gyökerei lényegesen eltérnek minden európai sajátosságtól. Mint írja, már a nyolcvanas években sejteni lehetett, hogy Magyarországon is elindult egy lemaradás, egyfajta kiszorulás a társadalomból, melynek során olyan újfajta hátrányok jelentek meg, mint a munkanélküliség, a nyílt hajléktalanság, a jövedelemhiánnyal küzdők számának növekedése és a segélyezettek arányának ugrásszerű emelkedése, mindez kiegészült a létbizonytalanság érzetével és a kiszámíthatatlan jövőképpel. Elkezdett növekedni a szegények és a többiek közötti társadalmi távolság, vagyis elindult a leszakadási folyamat, de ekkor még nem lehetett megjósolni, hogy kialakul-e vagy sem az underclass, vagy ahogyan Ferge Zsuzsa fogalmaz, a létalatti osztály. Ez azon múlik, írja, hogy „mennyire lesz tartós a munkanélküliség; mennyire lesz védelme a foglalkoztatott munkaerőnek; hogy milyen képzési forma fogja (vagy nem fogja) helyettesíteni azt a tömeges középfokú képzést, melyet a szakmunkásképzés jelentett, illetve hogy mennyire fog általában bővülni és javulni vagy szűkülni és romlani az iskolarendszer; hogy milyen széles kört fog átfogni a segélyezés, és milyenek lesznek a segélyfeltételek; hogy mennyire fog sikerülni a szegényeknek és szegényedőknek viszonylag elfogadható lakásukat megőrizni; egyáltalán, hogy mennyire fognak teret hódítani az egészségügyben, oktatásban és számos más területen a kettős rendszerek, egy jó minőséget nyújtó ellátás a gazdagoknak, és egy vitatható színvonalú rendszer a többieknek” (Ferge 1995: 13). Mindezek mellett erősen ebbe az irányba hatott a rendszerváltást követően megjelenő új ideológia és az önértékeit erősen érvényesítő gazdasági és politikai vezetőréteg, súlyosbítva mindez a romakérdéssel. Félő volt tehát, hogy rögzülnek a leszakadási tendenciák, és mint Ferge Zsuzsa írja, „egy underclass jól kivehető elkülönüléséhez persze idő kell, ám az ebben az esetben is felgyorsulhat” (Ferge 1995: 14). A fogalom a ’90-es évekre az európai szociológiában is tematizálódott, bár jelentése némileg módosult, sőt, ugyanerre a jelenségkörre meggyökeresedett egy másik fogalom, az „exclusion” is, amely elsősorban Franciaországból került a figyelem középpontjába, és amelyet egyfajta halmozott hátrányban élő, a társadalom min-

dennapi életviteléből kizáródó helyzetűekre használtak. Néhány év alatt e fogalom kutatási alappá, sőt, politikai programmá is vált az Európai Unióban, s rövid idő alatt a közbeszédben is elterjedt, kiszorítva (ill. nem engedve elterjedni) az underclass ugyancsak vitatható értékeket hordozó kifejezését.

2.3 A társadalmi kirekesztettség és „a peremre szorultak tarka csapata”³

A társadalmi kirekesztettség fogalma akkor lett Európa-szerte ismert, amikor 1985-ben bevezették a használatát, majd számos kutatást indítottak e jelenség vizsgálatára. Amartya Sen (2003b) a társadalmi kirekesztést a kirekesztés-konceptió hasznossága szempontjából közelítve azt vizsgálta, hogy ez a koncepció a korábbiakhoz képest adott-e valami újat, van-e hozadéka, és ez a hozadék lényegesnek tekinthető-e vagy sem. Vagyis: van-e olyan eleme, amely hozzájárulhat a szegénység természetének jobb megértéséhez. Sen értelmezésében a szegénység (legősbibb jellemzése szerint) jövedelemhiány, amely azért releváns a téma kapcsán, mert a jövedelem rendkívüli hatással van az emberek életvitelére. Mint mondja, az „élet elnyomorodásának” nagyon gyakori oka az elégtelen jövedelem, ebből a szempontból az alacsony jövedelem rendkívül fontos oka a szegénységnek. Éppen ezért a szegénységet a nyomorúságos élet jellemzői felől kell vizsgálni és nem az alacsony jövedelem felől. Találón jegyzi meg, hogy „az elnyomorodott életet kell néznünk, és nemcsak az üres pénztárcát” (Sen 2003: 5), hiszen a jövedelem az egyik legjelentősebb eszköze a kiegyensúlyozott, depriváció-mentes életnek. Amartya Sen elméleti megközelítésében a szegénységet a lehetőségektől való megfosztásként értelmezi, amely egy többdimenziós, saját megfogalmazása szerint „arisztoteliánus” nézőpontú szemlélet. Az arisztotelészi perspektíva (melyet Sen alapvetően elfogad) lényegi mondanója, hogy „az elnyomorodott élet nélkülözi azt a szabadságot, hogy az emberek olyan lényeges tevékenységekben vegyenek részt, melyeket jó okuk van választani” (Sen 2003: 5). Hasonlóan elfogadja azt az Adam Smith-i szükséglet-megközelítést is, amely arra irányul, hogy meghatározza az egyéni szabadságra ható és a nyomormentes életet biztosító szükségleteket. A „képesek legyünk mások szeme elé kerülni” Smith-i gondolat középpontjában az a viszonyokban megnyilvánuló megfosztottság áll, amely az emberek életét abszolút értelemben elnyomorítja. Sen értelmezésében „Smith a beillesztés és kirekesztés gondolatát állította a szegénység elemzésének középpontjába, amikor a tisztességes élethez nélkülözhetetlen »szükségességek« természetét meghatározta: 'A szükségességek nem pusztán azokat a javakat értem, melyek nélkülözhetetlenek a létfenntartáshoz, hanem mindent, aminek a hiányát akár a legalacsonyabb rangú, megbecsülésre méltó ember esetében az adott ország szokásai elfogadhatatlannak minősítenek... A szokások előírják, hogy a bőrcipő létszükséglet Angliában.

3 Robert Castel használja ezt a kifejezést egyik tanulmányában: Robert Castel: A nélkülözéstől a kivettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. In: Esély, 1993/3.

A legszegényebb nő vagy férfi sem kerülhetné el a szégyent, amennyiben e nélkül jelenne meg nyilvánosan' ” (Sen 2003: 8). Sen ezt a fajta Smith-i megfosztottságot használja fel annak modellezésére, hogy egy ilyen, a társas interakciókból történő kirekesztés – vagyis a megfosztottság, a közösség életében való részvételtől bizonyos relációkon keresztül hogyan kapcsolódik össze a társadalmi kirekesztéssel.

A hazai irodalomban Ferge Zsuzsa (2000) abban látja az exklúzió-fogalom hasznosságát, hogy e terminus képes annak közvetlen érzékeltetésére, hogy nem csak anyagi megfosztásról, szegénységről van szó, hanem egy olyan komplex problémáról, amely magában foglalja a különböző forrásokból, cselekvésekből, lehetőségekből és jogokból való kirekesztést is. Másik rendkívüli haszna abban rejlik, hogy míg a szegénység egyfajta passzív kategória, vagyis egy olyan dolog, amely szinte magától létezik, kvázi a létezéséről nem tehet senki, a kirekesztés fogalmának mechanizmusa rávilágít arra, hogy bizonyos társadalmi csoportok vagy folyamatok kisebb vagy nagyobb részben, de tudatosan úgy működnek, hogy egyéneket vagy csoportokat kizárjanak. A fogalmat többféleképpen lehet értelmezni, Ferge Zsuzsa olvasatában egyrészt meghatározható úgy, hogy „a társadalmi élet fő területein való részvétel hiánya” (Ferge 2007: 8), másrészt halmozott depriváció, ebben az esetben az életésélyeket állítja a középpontba és a rendelkezésre álló források és tőkék hiányát vagy alacsony színvonalát jelöli meg okként, harmadrészt a „jó minőségű” (vagyis megfelelően integrált) társadalom ellentettjeként ábrázolja. Ahogy fogalmaz, a „sokarcú társadalmi szétterjedettség” révén a gettósodás és a szegregáció leküzdhetetlen távolságokat és korlátokat képez a kirekesztettek és a többiek között.

3. Tartósság és átmenetiség: a szegénység időbelisége

Az átmeneti szegénységben élők helyzetét az elemzők valóban „átmenetinek” tekintik, vagyis ők nem csúsznak a szegénység olyan mélységeibe, ahonnan saját erőből ne tudnának visszakapaszkodni a nem szegények közé. Leginkább a tartós szegénységben élők helyzetét szokás a társadalmi kirekesztettség állapotával jellemezni, sőt bizonyos összefüggésekben egyesek ezt a csoportot sorolják az underclassba is. A tartós szegénységgel kapcsolatban több szerző is feltételez egy olyasfajta életmódot, amely rendkívüli módon különbözik a többségi társadalométól, és különbözik az átmenetileg szegényekétől is. Szalai Júlia (2002) szükségesnek tartja az átmeneti és tartós szegénység megkülönböztetésekor elkülöníteni egymástól a jövedelmi-megélhetési szegényeket a halmozottan szegényektől (őket nevezi mélyszegényeknek, leszakadó szegényeknek, kirekesztetteknek). Véleménye szerint a megélhetési szegénység hátterében általában az „egyszerű” elosztási problémák állnak, ezekben az esetekben vagy az történik, hogy a foglalkoztatás egyes területein megkereshető jövedelmek tartósan elmaradnak a mindennapi fogyasztás árszintjétől, vagy a társadalombiztosítási jöve-

delmek veszítenek értékükből. Ezeket a szegény-csoportokat továbbra is a többségi társadalomhoz tartozónak tekintjük, mert amennyiben megélhetési viszonyaik javulnak, élethelyzetük is stabilizálódik, és vissza tudnak térni a többségi társadalom által uralt szférákba, azokra a társadalmi színterekre, amelyeknek átmenetileg a szélére szorultak. Más a helyzet a kirekesztődés tényleges kárvalottaival, akiknek vagy nem is voltak kapcsolódásaik, vagy elveszítették ezeket, amelyek segíthetnének a visszaintegrálódásban. A kirekesztődöttek életének közös vonása éppen az, hogy szegénységüknek nagyon hosszú előtörténete van, amely nem ritkán évtizedekre is visszanyúlhat, mértéke szerint pedig rendkívül szélsőséges, gyakran nyomor-szintű (Szalai 2002). Életviszonyaik is közös sajátosságokkal írhatók le: „társas kapcsolataik gyakorlatilag a hasonló helyzetben lévőkre korlátozódnak: gyermekeik hasonló sorsú gyerekekkel kerülnek egy iskolai osztályba; családjaik hasonló körülmények között élő családokkal laknak a lepusztult lakótelepeken, kiürült tanyákon vagy az önkényesen birtokba vett udvari hátsó kalyibákban; beteg szüleik más rokkant és beteg szegényekkel üldögélnek akár fél délutánt is a lerobbant ideiglenes faluszéli orvosi rendelőben, hogy legalább a legszükségesebb „közgyógyos” receptekhez hozzájussanak; ők maguk más, hozzájuk hasonlóan kiszolgáltatott, és „rendes” alkalmaztatáshoz soha hozzá nem jutó társaikkal állnak sorba az illegális munkák emberkereskedelmi piacain (...)” (Szalai 2002: 42). Mindezek következtében pszichés és fizikai erőtartálékaik oly mértékben kiürülnek, hogy jelen helyzetükben – ha mégoly biztos és tartós munkahely birtokába jutnának is – nem lennének képesek szétzilált életeiket saját erőből rendbe rakni, mert lecsúszásuk és kisodródásuk a társadalomban megfelelő eszközök híján megállíthatatlan. Sőt, ami az átmeneti szegénységnek egyáltalán nem sajátja, de a tartós kirekesztettségnek igen, számukra ez az állapot generációsan is továbbadott, hosszú távú és állandó léthelyzetévé válik a család fiatalabb korosztályainak is.

Azt mondhatjuk, hogy a szegénység értelmezésére és kezelésére kidolgozott paradigmákat és fogalomhasználatot közvetlenül az adott társadalom politikai kultúrája, a társadalom szerveződésének domináns ideológiája és szociálpolitikai céljai határozzák meg. Ugyanakkor pontos fogalmat adni nehéz, a fentebb említett összefüggések erre kellő magyarázattal szolgálnak. Nem rendkívüli tehát, hogy egyszerre, egy időben többfajta szegénységkonceptió is létezik párhuzamosan, vagy ahogyan Spéder (2002) fogalmaz, nincsenek semleges koncepciók, amelyek univerzálisak és egyben objektívek is lennének. Ahány szegénység-meghatározást használunk, annyifajta szegénységről kell beszélnünk. A szegénység további diskurzusainak sokféleségét az generálja, hogy társadalmanként eltérő a szegénység természetéről és kiterjedtségéről, valamint a társadalmi egyenlőtlenségekről vallott felfogás, nem is beszélve a tartós munkanélküliség megítéléséről. Mindezek egyfajta modernizációs sémát követnek. A szegénység társadalomtörténeti és felfogásbeli eltérései maguk után vonják az olyan techni-

kai eltéréseket is, mint pl., hogyan mérik, és milyen indikátorokat használnak a jelenség leírására az egyes országokban, de nem hagyható figyelmen kívül az eltérő szociálpolitikai gyakorlatok és a szociálpolitikát megalapozó társadalom-filozófiai elvek különbözősége sem. Mindebből egyenesen következik, hogy az érvényes társadalmi valóságnak megfelelően minden országban nemcsak hogy másképp mérik és értelmezik, de másképp is nevezik szegényeiket.

Felhasznált irodalom

- CASTEL, ROBERT (1993): A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. In: Esély, 1993/3.
- CSEPELI GYÖRGY–KOLOSI TAMÁS–NEMÉNYI MÁRIA–ÖRKÉNY Antal (1992): A gazdagság és a szegénység okaira adott magyarázatok rejtett normatív szempontjai Magyarországon. In: Szociológiai Szemle 1992/3.
- DAVIS, KINGSLEY–MOORE WILBERT E. (1997): A rétegződés néhány elve – In: Angelusz Róbert (szerk.): A társadalmi rétegződés komponensei – Új Mandátum, Budapest
- DOMANSKI, HENRYK (2001): A szegénység társadalmi meghatározói a posztkommunista társadalmakban. Szociológia Szemle 2001/ 4.
- FERGE ZSUZSA (1995): Az átmenet társadalma. Esély 1995/4.
- FERGE ZSUZSA (2000). A társadalom pereme és az emberi méltóság. In: Esély, 2000/1.
- FERGE ZSUZSA (2007): Mi történik a szegénységgel? Csalóka „posztmodernitás”. Esély, 2007/4.
- GANS, HERBERT (1992): Mire szolgálnak az érdemtelen szegények – In: Esély 1992/3. – Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat, Hilscher Rezső Alapítvány, Budapest
- HAVASI ÉVA (2002): Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon. In: Szociológiai Szemle, 2002/4.
- LEWIS, OSCAR (1988): A szegénység kultúrája. Kultúra és Közösség 1988. IV. szám
- SEN, AMARTYA (2003): A fejlődés mint szabadság. Európa Könyvkiadó, Budapest
- SEN, AMARTYA (2003b): Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat I. Esély, 2003/6.
- SILVER, HILARY: Culture, Politics and National Discourse of the New Urban Poor. In: Mingione, Enzo (szerk.) (1996): Urban Poverty and the Underclass. Blackwell Publishers
- SPÉDER ZSOLT (2002): A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések. Századvég Kiadó, Budapest
- SZALAI JÚLIA (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. Szociológiai Szemle 2002/4.
- TOWNSEND, PETER (1991): Szegénység–elméletek. In: Ferge Zsuzsa–Lévai Katalin (szerk.): A jóléti állam. T–Twins Kiadó, Budapest
- WRIGHT, ERIK OLIN (1999): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In: Angelusz Róbert (szerk.): A társadalmi rétegződés komponensei, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest